

STUDIJE I OGLEDI

Arhe XVIII, 35/2021
UDK 1 Anaximander
DOI <https://doi.org/10.19090/arhe.2021.35.163-182>
Originalni naučni rad
Original Scientific Article

ŽELJKO KALUĐEROVIĆ¹

Univerzitet u Novom Sadu, Filozofski fakultet

ONO NEOGRANIČENO NAČELO

Sažetak: Autor u članku razmatra različite modalitete pristupa jedinom sačuvanom Anaksimandrovom fragmentu (DK12B1), koji se istovremeno smatra i prvim pisanim dokumentom u istoriji Zapadne filozofije. Slično kao i u Talesovom slučaju, glavni izvor za izučavanje stavova ovog miletskog mislioca predstavlja Aristotelova zaostavština. Naime, iako se u Stagiraninovim delima na Anaksimandrovo ime nailazi samo četiri puta, znatno je veći broj mesta na kojima se upućuje ili aludira na „Talesovog sledbenika i učenika”. U radu se, napre, istražuju moguća određenja ključnog pojma njegove filozofije τὸ ἄπειρον, koja se generalno kreću od toga da je *apeiron* „nešto između” (τὸ μεταξύ ili τὸ μέσον) elemenata, do toga da je on „mešavina” (μίγμα) svih elemenata. Dodatno se tematizuje i pitanje da li je *apeiron* nešto što je „prostorno neograničeno”, ili je nešto što je „kvalitativno neodređeno”. Autor je, na Aristotelovom tragu, analizirao i da li je „ono neograničeno” čisto monističko načelo, ili je bivajući svrstan u grupu filozofa zajedno sa Empedoklom, Anaksagorom i Demokritom, Anaksimandar situiran kao neko ko nije više mogao govoriti o jednom načelu svega. Zaključak autora je da je, bez obzira na nedoumice i neslaganja među kasnijim komentatorima oko prirode ἄπειρον-a, izvesno da Anaksimandrov „ono neograničeno” treba interpretirati kao tvar, i svrstati ga u grupu tzv. materijalnih uzroka.

Ključne reči: Anaksimandar, prvi sačuvani fragment, τὸ ἄπειρον, načelo, opreke, materijalni uzrok

Anaksimandar je prvi filozof za koga se sa izvesnošću može reći da je nešto napisao i prvi autor od koga postoje sačuvani pisani tragovi. Jedan

¹ E-mail adresa autora: zeljko.kaludjerovic@ff.uns.ac.rs

jedini fragment, odnosno iznimno važni misaoni stav, koji je preostao iz Anaksimandrove zaostavštine (DK12B1), bio je u minulim vekovima predmet pomnog istraživačkog rada i pažnje.² Po Vlastosu (G. Vlastos) to je ne samo najstariji, nego i najkontroverzniji tekst u čitavoj presokratskoj filozofiji. Kirk (G. S. Kirk) razmatra koji su domašaji i implikacije Anaksimandrovog fragmenta, tretirajući ovo pitanje kao jedno od četiri gotovo klasična problema u razumevanju Milećaninove zaostavštine. Barnes (J. Barnes) tvrdi da je to i prvi fragment koji podstiče na apstraktno i metafizičko mišljenje. Ništa manju pažnju nije zasluživao ni pojam *to apeiron*,³ za koga Vindelband (W. Windelband) kaže da je metafizički pojam, te da su nastojanja Milećana za određivanjem jedinstvenog osnova sveta skrenula znanost od istraživanja činjenica ka onom što se posle nazvalo pojmovnim mišljenjem. Teško se može prenebregnuti i osobeni Hajdegerov (M. Heidegger) pristup „izreci Anaksimandra”. Hajdeger ne samo što tvrdi da je Anaksimandrov fragment „najstariji fragment zapadnog mišljenja”, nego ga je sam i tretirao kao prvi iskaz grčke misli u smislu otpočinjanja filozofiranja kao mišljenja bitka. Zato i niz bitnih mislilaca koji čitavoj presokratskoj epohi daju izuzetno mesto u celokupnoj istoriji zapadnoevropske filozofije treba, po njemu, i da započne sa Anaksimandrom a ne sa Talesom koji, po ovoj interpretaciji, više i ne može spadati u filozofiju. Hajdel (W. A. Heidel) za Anaksimandrov fragment jednostavno kaže da on, u stvari, predstavlja doktrinu kosmičke „pravde i odmazde”. Nusbaum (M. C. Nussbaum), konačno, beleži da je reč o prvom filozofskom tekstu u kojem je korišćen pojam pravde, pošto u metaforičkoj primeni *δίκη* na kosmičke procese on ilustruje veoma živopisno u šta je sve *dike*, u

² Značajni delovi i ovog članka objavljeni su prethodnih godina u nekoliko kraćih ili dužih obrada i interpretacija u našoj zemlji i inostranstvu. Izmene sadržinskog i stilskog karaktera vršene su radi sažimanja teksta, rasterećenja od povremenih digresija i neophodnih preciziranja uzrokovanih naknadnim uvidima, zbog dostupne dodatne literature i sopstvenih prevodilačkih rešenja referentnih filozofskih termina i pojmova, kao i radi preglednijeg i tečnijeg izlaganja.

³ Moguće je da se kod Anaksimandra termin *ἄπειρον* po prvi put javlja kao pojam, što se vidi i iz njenog poimeničnog oblika sa članom srednjeg roda (*τὸ*), i da ovim poimeničavanjem prideva „neograničeno” suštinski i započinje filozofski jezik u punom smislu reči.

ljudskim pravnim i moralnim stvarima, involvirana i šta sve može da proizvede kao posledicu.⁴

Gotovo sve što se danas poseduje o Anaksimandru, slično kao i kada je Tales u pitanju, manje ili više izravno se oslanja na Stagiraninove zabeleške. Preciznije rečeno, ni Anaksimandar niti Anaksimenes ne pominju se ni kod jednog autora pre Aristotela.⁵ Pedantni analitičari su izbrojali da se u celokupnom Stagiraninovom korpusu na samo četiri mesta nailazi na ime drugog miletskog filozofa.⁶ Ipak, komentatori se uglavnom slažu da je znatno veći broj pasaža u kojima Aristotel, bez pominjanja imena, uzima u obzir i istražuje osnovne stavove Anaksimandrove filozofske koncepcije. Ovo implicitno podrazumevanje u vezi Milećaninovih misli širom je otvorilo vrata raznorodnim interpretacijskim pristupima u kasnijim stolicima, koji su kulminirali u veku koji je za nama.

Simplikije u svojim komentarima Aristotelove *Fizike* (*Φυσικῆς ἀκροάσεως*) na sledeći način prenosi ovaj, kako ga mnogi nazivaju, prvi fragment u istoriji antičke, i ne samo antičke, filozofije (DK12A9):

<p><i>A[naksimandar], Praksijadov [sin], Milećanin, Talesov sledbenik i učenik, izjavio je da načelo i element bića jeste ono neograničeno, upotrebivši prvi taj izraz za načelo. On kaže da ni voda niti neki drugi od takozvanih elemenata [to][nije], već neka druga neograničena priroda, iz koje nastaju</i></p>	<p>Ἄ. μὲν Πραξιάδου Μιλήσιος Θαλοῦ γενόμενος διάδοχος καὶ μαθητῆς ἀρχὴν τε καὶ στοιχεῖον εἶρηκε τῶν ὄντων τὸ ἄπειρον, πρῶτος τοῦτο τοῦνομα κομίσας τῆς ἀρχῆς. λέγει δ' αὐτὴν μήτε ὕδωρ μήτε ἄλλο τι τῶν καλουμένων εἶναι στοιχείων, ἀλλ' ἑτέραν τινὰ φύσιν ἄπειρον, ἐξ ἧς ἅπαντας γίνεσθαι</p>
---	--

⁴ Detaljnije o praktičkim aspektima Anaksimandrove filozofije konsultovati: Ž. Kaluđerović, *Dike i dikaiosyne*, Magnasken, Skopje (Severna Makedonija) 2015, str. 111-123.

⁵ Platon, koji anegdotski spominje Talesa u *Teetetu* (*ΘΕΑΙΤΗΤΟΣ* (ἡ περὶ ἐπιστήμης, πειραστικός) 174a i možda misli na njega u *Zakonima* (*NOMOI H NOMOΘΕΣΙΑΙ*) 899b, nigde ne govori o ostaloj dvojici Milećana, čak ne pravi ni aluzije koji bi eventualno upućivale na njih.

⁶ Ne treba smetnuti s uma činjenicu da je Anaksimandrovo delo *O prirodi* (*Περὶ φύσεως*) verovatno bilo neposredno dostupno Aristotelu, odnosno da se nalazilo u biblioteci u Likeju.

*sva nebesa kao i svetovi u njima.*⁷

|| τὸς οὐρανοὺς καὶ τοὺς ἐν αὐτοῖς κόσμους·

Da bi celina bila dovršena tek u onome što je Dils (H. Diels) numerisao kao autentični deo samog fragmenta (DK12B1):

*A[naksimandar] ... načelo ... rekao da je bića ono neograničeno ... Iz čega, dakle, bića nastaju u to i propadaju po nuždi. Jer ona jedna drugima daju pravdu i naknadu zbog nepravde, po redu vremena.*⁸

Ἄ. ... ἀρχὴν εἴρηκε τῶν ὄντων τὸ ἄπειρον ἐξ ὧν δὲ ἡ γένεσις ἐστὶ τοῖς οὖσι, καὶ τὴν φθορὰν εἰς ταῦτα γίνεσθαι κατὰ τὸ χρεῶν· δίδοναι γὰρ αὐτὰ δίκην καὶ τίσιν ἀλλήλοις τῆς ἀδικίας κατὰ τὴν τοῦ χρόνου τάξιν.

Kako Simplikijev navod (DK12A9), tako i slični (Pseudo) Plutarhov (DK12A10) i Hipolitov (DK12A11), prvenstveno zavise od Teofrastovog spisa *Mnenja fizičara* (*Φυσικῶν Δόξαι*) tj. od segmenta o tvornom načelu (*περὶ ἀρχῆς*),⁹ čiji stavovi se, opet, uglavnom oslanjaju na samog utemeljitelja Likeja Aristotela. Prilikom interpretacije Simplikijevog navoda iskrsavaju neke dileme i pitanja. Recimo, da li je Anaksimandar prvi koji je upotrebio

⁷ Prev. Ž. Kaluđerović. H. Diels, *Predsokratovci fragmenti I*, Naprijed, Zagreb 1983, str. 78, A9. Nem. izd. H. Diels, W. Kranz, *Die Fragmente der Vorsokratiker I*, Weidmann, Zürich . Hildesheim 1985, s. 83, A9. Novoplatoničar Simplikije je svoj komentar Stagiraninove *Fizike* napisao u prvoj polovini VI veka naše ere, što znači više od milenijuma nakon Anaksimandrovog doba.

⁸ Prev. Ž. Kaluđerović. H. Diels, *Predsokratovci fragmenti I*, Naprijed, Zagreb 1983, str. 85, B1. Nem. izd. H. Diels, W. Kranz, *Die Fragmente der Vorsokratiker I*, Weidmann, Zürich . Hildesheim 1985, s. 89, B1. Sami Dilsov prevod je: "*Anfang und Ursprung der seienden Dinge ist das Apeiron (das grenzenlos-Unbestimmbare). Woraus aber das Werden ist den seienden Dingen, in das hinein geschicht auch ihr Vergehen nach der Schuldigkeit; denn sie zahlen einander gerechte Strafe und Buße für ihre Ungerechtigkeit nach der Zeit Anordnung*". *Τὸ ἄπειρον* se najčešće prevodi kao „ono neograničeno“, „ono beskonačno“, „to bezgranično“, ili se naprosto ostavlja transliterirano *to apeiron*. Ros (W. D. Ross) ga na engleski prenosi sa "the indefinite", a Bonic (H. Bonitz) na nemački sa "das Unendliche". *Ἄπειρος* se još prevodi kao „neomeđen“, „beskrajan“, „neizmeran“, „bezbrojan“, „bez otvora“, „neiskusano“, a *ἀπειρώων* kao „bezgraničan“.

⁹ Videti: G. S. Kirk, J. E. Raven, *The Presocratic Philosophers*, Cambridge University Press, Cambridge 1957, p. 117.

reč *ἀρχή*, kako to sugerišu neki moderni mislioci.¹⁰ Da li mu je (pojmu *ἀρχή*), onda, Teofrast još pridodao i pojam *στοιχεῖον*, ne bi li u tom maniru upotpunio već znanu peripatetičku terminologiju.¹¹ Možda je, ipak, Barnet (J. Burnet) u pravu kada neke delove 9. fragmenta (DK12A9) prenosi tako da ispadne da je Anaksimandar bio prvi koji je upotrebio ime *apeiron* da označi materijalni uzrok?¹² Usput, sve negirajući tvrdnju izrečenu kod Hipolita (DK12A11.3-5) i ponovljenu, u sličnom tonu, kod Simplikija (*Phys.*150,23), da je Anaksimandar bio prvi koji je ono podležeće nazvao načelom. Način na koji je Barnet preveo ovo mesto ukazuje da, po njemu, i ono treba da se shvati tako da je Milećanin, zaista, bio prvi koji je odredio ono podležeće opreka kao tzv. tvarni uzrok.

EksPLICITNE navode da se kod Anaksimandra nalazio u upotrebi termin *ἀρχή*, može se dodati i *στοιχεῖον*,¹³ ne treba sasvim ignorisati kao što su neki autori to činili. Moguće je da su oni u Anaksimandrovo doba bili u upotrebi, ali pre svega u njihovom svakidašnjem nefilozofskom značenju. Dakle, *ἀρχή* u smislu „otpočinjanja”, nečega što je „odvajkada”, nekog „kraja” ili eventualno „vladanja”. A *στοιχεῖον* u svom izvornom vidu kao

¹⁰ Misli se na upotrebu reči *ἀρχή* u smislu filozofskog pojma „načelo”. To smatra, između ostalih, i Hegel (G. W. F. Hegel). G. V. F. Hegel, *Istorija filozofije I*, BIGZ, Beograd 1975, str. 43.

¹¹ Konsultovati: W. Jaeger, *The Theology of the Early Greek Philosophers*, Oxford University Press, Oxford 1967, pp.24-28.

¹² Evo kako glasi Barnetov prevod 9. fragmenta (DK12A9): "Anaximander of Miletos, son of Praxiades, a fellow-citizen and associate of Thales, said that the material cause and first element of things was the Infinite, he being the first to introduce this name of the material cause. He says it is neither water nor any other of so-called elements, but a substance different from them which is infinite, from which arise all the heavens and the worlds within them". J. Burnet, *Early Greek Philosophy*, The World Publishing Company, Cleveland and New York 1962, p. 52. O *causa materialis*-u videti: Ž. Kaluđerović, *Stagirarin*, Izdavačka knjižarnica Zorana Stojanovića, Sremski Karlovci · Novi Sad 2018, str. 73-82.

¹³ Premda se danas iz Simplikijevog izveštaja sve češće izbacuje reč *stoicheion*, kako zbog njenog evidentno poznijeg porekla, tako i zbog njene nesaglasnosti sa uslovom da se *apeiron* ne može svesti na neki od elemenata. Konsultovati: S. Žunjić, „Anaksimandar i začetak evropske filozofije”, u: *Filozofski godišnjak 3*, Beograd 1990, str. 25-26.

„kazaljka” ili „slovo alfabeta”.¹⁴ Pojmovi *ἀρχή* i *στοιχεῖον* (kao i *ὑποκείμενον*), gotovo je sigurno su poznijeg platonovskog ili aristotelovskog porekla i malo je verovatno da su bili u specifično filozofskoj upotrebi u presokratском periodu.¹⁵

Ovome treba dodati, da ako se iz Simpl. *Phys.*150,23 i može zaključiti da je Anaksimandar dao onom podležećem (*ἄπειρον*-u) ime *ἀρχή*, iz druga dva fragmenta, Simpl. (DK12A9) i Hippol. (DK12A11), može se utvrditi drugačiji stav: Anaksimandar je bio taj koji je prvi ono *ἀρχή* nazvao *ἄπειρον*-om, kako sugeriše i autor ovog članka u svom prevodu fragmenta DK12A9,¹⁶ što implicira da je *apeiron* a ne *arche* ona reč koju je upotrebljavao Anaksimandar.¹⁷

Anaksimandar je tragao za onim jed(instve)nim koje stoji iza mnoštvenosti fenomenalnog sveta, ali je istovremeno uvažavao i ono što je označavano kao fundamentalna crta grčkog mišljenja, koja je imala dugu i

¹⁴ Videti: H. G. Liddel, R. Scott, H. S. Jones, *A Greek-English Lexicon*, Oxford University Press, Oxford 1996, p. 252, 1647.

¹⁵ „Spolja” gledano to se može registrovati i u *Indexu* koji je napravio Kranz (W. Kranz) kao neku vrstu trećeg toma *Fragmenata presokratovaca* (*Die Fragmente der Vorsokratiker*). Većina fragmenata gde se pojavljuje *ἀρχή* nosi oznaku A i pripada doksografskim izvorima. Samo nekolicina je označena slovom B (fragmenti za koje se smatralo da su izvorne beleške samih autora), premda i oni, u određenom smislu, mogu biti dovedeni u sumnju. W. Kranz, *Die Fragmente der Vorsokratiker III*, Weidmann, Zürich . Hildesheim 1987, s. 75-77.

¹⁶ Alternativni prevod prve rečenice ovog fragmenta, koji bi išao u prilog drugoj tezi da je *arche* a ne *apeiron* ona reč koju je Anaksimandar upotrebio, mogao bi glasiti: (prev. Ž. Kaluđerović) „*A[naksimandar], Praksijadov [sin], Milećanin, Talesov sledbenik i učenik, izjavio je da načelo i element bića jeste ono neograničeno, upotrebivši prvi taj izraz, načelo*” (Ἄ. μὲν Πραξιάδου Μιλήσιος Θαλαῦ γενόμενος διάδοχος καὶ μαθητὴς ἀρχὴν τε καὶ στοιχεῖον εἴρηκε τῶν ὄντων τὸ ἄπειρον, πρῶτος τοῦτο τοῦνομα κομίσας τῆς ἀρχῆς).

¹⁷ O ovoj problematici pisali su, između ostalih, i Jeger (W. Jaeger), Gatri (W. K. C. Guthrie), Mak Diarmid (J. B. McDiarmid), Hajdel (W. A. Heidel) i Kan (C. H. Kahn) (konsultovati npr. C. H. Kahn, *Anaximander and the Origins of Greek Cosmology*, Columbia University Press, New York 1960, pp. 166-196). Iako ni danas nema definitivnog rešenja u sporu oko toga „da li *arche* za *apeiron* ili *apeiron* za *arche*”, autor je, zbog izrečenih sumnji u mogućnost Anaksimandrovog korišćenja *archea* kao filozofskog pojma, na stanovištu koje je bliže drugom polu ove dileme.

delotvornu istoriju, pojam primarnih opreka.¹⁸ Njemu je jednako tako bilo poznato i da je sukob ovih opreka bila neosporna činjenica u prirodi,¹⁹ o čemu govori i Stagiranin u *Phys.*204b24-29, ne pominjući nikoga po imenu ali verovatno misleći na „Talesovog sledbenika i učenika”:

Naime, postoje neki koji tvore ono neograničeno kao to, a ne vazduh ili vodu, kako ostali ne bi bili razoreni od onoga koji je neograničen. Jer oni imaju oprečnost jedni prema drugima, kao što je na primer vazduh hladan, voda vlažna, a vatra topla; a kad bi od njih jedno bilo neograničeno ostali bi već bili propali. Ovakvo kažu kako je ono [neograničeno]nešto drugo od čega su ti ostali.²⁰

εἰσὶ γὰρ τινες οἱ τοῦτο ποιῶσι τὸ ἄπειρον, ἀλλ' οὐκ ἀέρα ἢ ὕδωρ, ὡς μὴ τᾶλλα φθείρηται ὑπὸ τοῦ ἀπείρου αὐτῶν· ἔχουσι γὰρ πρὸς ἄλληλα ἐναντίωσιν, οἷον ὁ μὲν ἀήρ ψυχρός, τὸ δ' ὕδωρ ὑγρόν, τὸ δὲ πῦρ θερμόν· ὡν εἰ ἦν ἐν ἄπειρον, ἔφαρτο, ἂν ἤδη τᾶλλα· νῦν δ' ἕτερον εἶναί φασιν ἐξ οὗ ταῦτα.

¹⁸ O toplom i hladnom, suvom i vlažnom u ranom grčkom mišljenju detaljno piše Lojd (G. E. R. Lloyd). G. E. R. Lloyd, "Hot and Cold, Dry and Wet in Early Greek Thought", pp. 255-280, u: D. J. Furley, R. E. Allen, *Studies in Presocratic Philosophy I*, Humanities Press, New York 1970. Videti i: W. K. C. Guthrie, *A History of Greek Philosophy I*, Cambridge University Press, Cambridge 1962, p. 78 i dalje.

¹⁹ O tom sukobu govori se i u onom delu Anaksimandrovog prvog fragmenta koji se gotovo izvesno smatra autentičnim: „*Jer ona jedna drugima daju pravdu i naknadu zbog nepravde, po redu vremena*”(διδόναι γὰρ αὐτὰ δίκην καὶ τίσιν ἀλλήλοις τῆς ἀδικίας κατὰ τὴν τοῦ χρόνου τάξιν). Ovaj sukob ne znači da za njega, recimo, vatra ne može nastati iz vode (odnosno toplota od vlage, kao kod Talesa (*Met.*983b18-24), ili se pretvoriti u vodu, kao što kaže i Simplikije (*Phys.*24.21). Ovakvo nastajanje se objašnjavalo preko niza posrednih stadijuma i uzastopnih preoblikovanja. Stalno nastupanje i uzmicanje toplog i suvog, odnosno, hladnog i vlažnog, po nekima je, bila očigledna aluzija na permanentnu i cikličnu smenu godišnjih doba. Konsultovati: B. Pavlović, *Presokratska misao*, ΠΛΑΤΩ, Beograd 1997, str. 57.

²⁰ Prev. Ž. Kaluđerović. Aristotel, *Fizika*, PAIDEIA, Beograd 2006, str. 104, 204b24-29. Ros smatra da ovaj navod potvrđuje da je reč o Anaksimandru, jer se govori o jednom o njegovih argumenata za postojanje *apeiron*-a kao onoga što se razlikuje od svih ostalih stvari ovoga sveta. W. D. Ross, *Aristotle's Physics*, Oxford University Press, Oxford 1998, p. 549.

Pretpostavka²¹ da je Anaksimandar neimenovani mislilac o kome je u ovom navodu iz *Fizike* reč, ima uporište ne samo u navedenim Simplikijevim beleškama, već i u drugim izvorima. Poznato je da je barem u prvoj generaciji Jonjana, ako ne i u drugoj, pominjano postojanje jedne od opreka u neograničenom izvoru svega. Ovo je evidentno u slučaju Anaksimenovog *aera*, jer podležeća priroda ne samo što je jedna i neograničena, nego kao načelo bića (DK13B2): „iz njega (vazduha, prim. Ž. K.) sve nastaje i u njega se opet razlaže”²² (ἐκ γὰρ τούτου πάντα γίγνεσθαι καὶ εἰς αὐτὸν πάλιν ἀναλύεσθαι). Slično se može uočiti i kada Ksenofan u 28. fragmentu po Dilsovoj numeraciji (DK21B28) kaže: „Gornju, dakle, granicu zemlje kraj svojih vidimo nogu kako udara u vazduh, donja se pak proteže neograničeno”²³ (kurziv Ž. K.) (γαίης μὲν τόδε πείρας ἄνω παρὰ ποσσὶν ὁράται ἤερι προσπλάζον, τὸ κάτω δ’ ἐξ ἄπειρον ἰκνεῖται) (podvukao Ž. K.). Talesova voda, takođe, mora biti beskonačna u smislu u kome i Ksenofanova zemlja tj. i ona se mora „protezati neograničeno”, zbog čega je Milećanin i (Met.983b21-22): „izjavljivao da je zemlja na vodi”²⁴ (διὸ καὶ τὴν γῆν ἐφ’ ὕδατος ἀπεφῆνατο εἶναι), dok sama voda nije imala ničeg što joj podleži.

²¹ „Pretpostavka”, jer postoje autori koji negiraju ovakve tvrdnje, poput Černisa (H. Cherniss) koji je po, inače suzdržanoj, Enciklopediji *Britanika* (Encyclopedia *Britannica*) autor jedne od dve najuticajnije knjige o Aristotelu tokom čitavog XX veka. Černisovo odbacivanje zasnovano je na tezi da je to (prev. Ž. Kaluđerović): „zapravo osobeni aristotelovski argument o nužnom ekvilibrijumu oprečnih sila” (“in fact the peculiarly Aristotelian argument of the necessary equilibrium of contrary forces”). H. Cherniss, *Aristotle’s Criticism of Presocratic Philosophy*, OCTAGON BOOKS INC., New York 1964, p. 376.

²² Prev. Ž. Kaluđerović. H. Diels, *Predsokratovci fragmenti I*, Naprijed, Zagreb 1983, str. 91, B2. Nem. izd. H. Diels, W. Kranz, *Die Fragmente der Vorsokratiker I*, Weidmann, Zürich . Hildesheim 1985, s. 95, B2. Ovaj fragment će u celosti biti naveden i komentarisani u narednom autorovom tekstu posvećenom Anaksimenovom *aer*-u.

²³ Prev. Ž. Kaluđerović. H. Diels, *Predsokratovci fragmenti I*, Naprijed, Zagreb 1983, str. 134, B28. Nem. izd. H. Diels, W. Kranz, *Die Fragmente der Vorsokratiker I*, Weidmann, Zürich . Hildesheim 1985, s. 135, B28. Aristotel u spisu *O nebu* (Περὶ οὐρανοῦ) (294a22-23) parafrazira Ksenofanovu tezu sledećim rečima: ἐπ’ ἄπειρον αὐτὴν ἐρριζώσθαι.

²⁴ Prev. Ž. Kaluđerović. Aristotel, *Metafizika*, PAIDEIA, Beograd 2007, str. 11, 983b21-22.

Anaksimandar je poričući beskonačnost svakoj od opreka načinio otklon u odnosu na uobičajene stavove svojih zemljaka. Ako se uvaži verodostojnost argumentacije iz *Fizike*, onda je mogući razlog takvom izuzetku osiguranje ujednačenosti i ravnoteže između navedenih opreka.

Podatak da su ključne komponente *kosmosa* istoga ranga i statusa jeste nešto što ima dugu tradiciju u drevnim kosmologijama i kosmogonijama. Odnos ekvivalencije, o kome je ovde reč, ukazuje na aritmetičku proporciju, odnosno na nivelisanje razlika i apostrofira jednakost koju je, potom, Aristotel vezivao za svoju izjednačavajuću pravednost.²⁵ U XV knjizi *Ilijade* (Ἰλιάς) (st. 186-195), zlovoljni Posejdon Iridi koja mu donosi poruku od Zeusa da se okane boja odgovara da su Zevs, Had i on jednako časni, jer (*Il.XV,189*): „Sve se na troje razda, i svaki dobije vladu” (τριχρᾶ δὲ πάντα δέδασται, ἕκαστος δ’ ἔμμορε τιμῆς), dodajući nešto kasnije (*Il.XV,209-210*): „kada on brata njemu i vlašću ravna i pravom usudi se da grdi i vređa pretnjama gnjevnim”²⁶ (ὀππότ’ ἂν ἰσόμορον καὶ ὁμῆ πεπρωμένον αἴσῃ νεικείειν ἐθέλησι χολωτοῖσιν ἐπέεσσιν). Posejdon je jednako častan (ὁμότιμον) sa Zeusom, jer je ravnopravan sa njim tj. pripao mu je jednak deo (ἰσόμορον). Kod Hesioda (*Postanak bogova* (Θεογονία),126-127): „Zemlja je ponajprije porodila jednako sebi Nebo”²⁷ (Γαῖα δέ τοι πρῶτον μὲν ἐγείνατο ἴσον ἐ’ αὐτῆ Ὀυρανόν), a rastojanje između Neba i Zemlje je isto onoliko koliko je rastojanje između Zemlje i Tartara. Ovde izlazi na videlo tanani osećaj Helena za simetriju i mišljenje u vrsnim geometrijskim okvirima, koje mora biti vidljivo i na lađama koje su „jednakostrane” kako se pripoveda u *Odiseji*

²⁵ Videti: Ž. Kaluđerović, „Generička” i „partikularna” δικαιοσύνη”, u: *ARHE*, god. XV, br. 29, Novi Sad 2018, str. 59-77.

²⁶ Prev. M. N. Đurić. Homer, *Ilijada*, Prosveta, Beograd 1968, str. 273-274, XV pev., stih.186-195; 209-210. Erk. J. U. Faesi. Homers, *ILIADÉ*, zweiter band, Berlin 1858, s. 87-88; 89, *ΙΛΙΑΔΟΣ Ο*, 186-195; 209-210. Maretićev prevod kao da još više naglašava jednakost Kronove i Rejine dece: „*Natroje sve podijeliv zadobismo jednaki dio; ... Gdje on onoga hoće da ljutim riječima vr'jeđa, Koji je jednake vlasti i jednak mu određen dio*”. Prev. T. Maretić. Homer, *Ilijada*, Matica hrvatska, Zagreb 1961, str. 296-297, XV pev., stih. 186-195; 209-210.

²⁷ Prev. B. Glavičić. Hesiod, *Postanak bogova*, u: *Postanak bogova. Homerove himne*, »Veselin Masleša«, Sarajevo 1975, str. 12, st. 126-127. Original *Postanka bogova* (Θεογονία) preuzet je sa Internet adrese: <http://www.mikrosapoplous.gr/en/texts1en.html>.

(Ὀδύσσεια) (XI,508), ali i na mudroj, izbalansiranoj pameti koja je „jednaka”. Milećaninova kosmologija upravo je na tom rukovodećem tragu punog smisla za simetriju, sa jednakošću kao niti vodiljom. Anaksimandar se, kako Aetije navodi (II,I,3), pominje zajedno sa Anaksimenom, Arhelajem, Ksenofanom, Diogenom, Leukipom, Demokritom i Epikurom kao zagovornik učenja o „bezbrojnim svetovima” sa svake strane ovog jednog sveta. Ključna razlika među njima je u tome što su po Epikuru rastojanja između tih svetova nejednaka, dok je Anaksimandar rekao da su svi svetovi sa jednakim međusobnim udaljenostima.²⁸ Rastojanja između Zemlje, zvezda stajačica, Meseca i Sunca takođe su jednaka. Dalje, Zemlja i Sunce su jednaki, preciznije reč je o tome da je promer kružnih otvora Sunčevih prstenova koji tvore vidljivo Sunce jednak promeru Zemlje. Dva velika kopnena prostranstva na zemlji, Azija i Evropa, najzad, jednaka su kao i dve velike reke (Nil i Istar (Dunav)), koje teku iz iste udaljenosti i presecaju Libiju i Evropu po sredini na jednake delove.²⁹

Uskladiti ovakve tendencije sa jednakošću opreka koje konstituišu ovaj *kosmos* može biti u divnoj harmoniji sa celokupnim pominjanim konceptom. Argument na koji se nailazi u *Phys.*204b24-29 vodi preko ovih rafiniranih naslućivanja do rezonovanja sa fizikalnom pozadinom, jer, podsećanja radi, ako bi jedna od opreka bila neograničena, ona ne bi samo poremetila arhitektoničku eleganciju čitave kosmologije nego bi i uistinu „razorila” ostale opreke.³⁰ Zašto je to tako? Zato što, kako je već navedeno,

²⁸ Evo tog mesta (Aet.II,I,8) (prev. Ž. Kaluđerović): „[Od][onih][koji][su] kazivali o beskonačnim svetovima Anaksimandar je [tvrdio] da su oni jednako udaljeni jedni od drugih, a Epikur da je razmak između svetova nejednak” (τῶν ἀπείρου ἀποφηναμένων τοὺς κόσμους Ἀναξίμανδρος τὸ ἴσον αὐτοὺς ἀπέχειν ἀλλήλων, Ἐπίκουρος ἄνισον εἶναι τὸ μεταξὺ τῶν κόσμων διάστημα). Original je preuzet iz: H. Diels, *Doxographi Graeci*, Opus academiae litterarum regiae Borussicae praemio ornatum. Typis et impensis G. Reimeri, Berolini 1879, s. 329.

²⁹ Ovo je zasnovano na pretpostavci da je geografija „Jonjana” na koju se nailazi kod Herodota (*Istorija* (Ἱστορίαι) I, IV.36 i II.33), evidentno baštinjena od Anaksimandra, posredstvom Hekateja, i da joj je naglasak na jednakosti. Slično tvrdi i Jeger (W. Jaeger). V. Jeger, *PAIDEIA*, Književna zajednica NovogSada, Novi Sad 1991, str. 92-93.

³⁰ Kako izgleda veza „nepravde” i „destrukcije” vidljivo je i iz Eriksimahove besede u Platonovoj *Gozbi* (ΣΥΜΠΟΣΙΟΝ (ἡ περὶ ἔρωτος · ἡθικός) (188a-b), gde piše da

one „jedna drugima daju pravdu i naknadu” (*διδόναι γὰρ αὐτὰ δίκην καὶ τίσιν ἀλλήλοις*), pa ako bi jedna od njih bila bez granica, druge više ne bi mogle da je ograniče, bilo pojedinačno bilo u kombinaciji, zbog vlastite imanentne omeđenosti.

Ono što se svakako ne sme zaboraviti je da, kao što govori o **onom** neograničenom, Anaksimandar i temeljne opreke obeležava sa članom tj. kao „ono toplo”, „ono hladno”, „ono suvo” i „ono vlažno” (**DK12A9**). Opreke, za njega, nisu bile svojstva nečega, nego same stvari. „Ono toplo”, drugačije rečeno, nije bilo toplota u smislu, kako su kasniji autori smatrali, nekog atributa koji se pridodaje nekom bivstvu. Pominjanim poimeničavanjem prideva,³¹ a to se čini dodavanjem onoga *τό* ispred reči, koje je član i uvek je demonstrativna zamenica, dobija se govor o „onom toplom” kao nečemu po sebi.³²

Anaksimandar nije vodu, niti bilo koju drugu vidljivu stvar razmatrao kao ono što može biti osnova svega drugoga. On je načinio veliki korak napred time što je postavio nešto neperceptibilno, nešto manje određeno i ograničeno po karakteru, nešto od čega je sve drugo, kako se najčešće smatra, sekundarna manifestacija ili modifikacija, i koje je dobijeno procesom izdvajanja. Aristotel u *Phys.*203b15 i dalje, govori o pet razloga na osnovu kojih se kod istraživača uglavnom zadobija „uverenje da postoji nešto *neograničeno*”³³ (kurziv Ž. K.) (*τοῦ δ' εἶναί τι ἄπειρον ἢ πίστις ἐκ πέντε μάλιστα ἂν συμβαίνοι σκοποῦσιν*). U temporalnom smislu, najpre, *ἄπειρον* sigurno zaslužuje da se nazove „neograničenim” ili „beskonačnim”. Anaksimandar kaže (ili Aristotel tako misli) da je njegovo načelo „besmrtno i nepropadljivo” (*ἀθάνατος καὶ ἀνώλεθρον*). Prema tvrdnjama Hipolita (**DK12B2**), priroda tog načela je i „večna” i „nestariva” (*αἰδίον καὶ ἀγήρω*). Ovakve oznake može imati samo nešto što je radikalno drugačije od svega drugog u postojećem svetu, i takođe dobro ilustruje već pomenuta značenja

kada se Erot udruži sa obeću on nadjačava godišnja doba pa onda opreke mnogo toga uništavaju i prouzrokuju goleme nedaće.

³¹ U drugoj fusnoti na početku ovog članka.

³² Isto se može reći i za ostale opreke. Anaksimandar je i opreke razumevao kao stvari, a ne samo *apeiron*.

³³ Prev. Ž. Kaluđerović. Aristotel, *Fizika*, PAIDEIA, Beograd 2006, str. 101, 203b15-16.

načela, u kojima je ono tretirano i kao najranije stanje stvari i kao trajni osnov njihovog postojanja. *Arche* svih stvari samo ne može imati *arche*, početak, jer bi to nužno zahtevalo novo *arche* i tako *ad infinitum*. A ono što nema *arche*, a nema ni završetka, je *apeiron*, jer da ima *arche* tada bi imalo i granicu.³⁴

Još dva značenja „neograničenog” treba pomenuti, a u vezi sa činjenicom da li su granice koje nedostaju mišljene kao spoljašnje ili kao unutrašnje. Stagiranin je smatrao da ako je telo ograničeno spolja to mora biti zbog nečeg drugog. Izvan granica nekog tela mora, dakle, biti nešto što nije ono samo. Važi i obrnuto, telo koje je neograničeno u ovom smislu sledstveno tome mora se protezati beskonačno, ili barem neodređeno, u prostoru. Kod Aetija (DK12A14), *ἄπειρον* se razmatra na ovaj kvantitativni način, „zato što ništa ne propušta postojeće nastajanje”³⁵ (*ὅτι οὐ μὴδὲν ἐλλείπει ἢ γένεσις ἢ ὑφίσταμένη*). Ako su opreke i, naročito, složenija tela koja su od njih nastala u neprestanom propadanju, za očekivati je da njihovo „skladište”, odnosno „rezervoar” iz kojeg sve novo nastaje, a to je „ono neograničeno”, bude nešto neiscrpno i beskonačno.³⁶ Aristotelovska interpretacija, može se

³⁴ *Phys.*203b6 i dalje. Termin *ἄπειρον* je kovanica sastavljena iz negativne partikule *a* i imenice srednjeg roda *πέρας*, koja označava nešto „krajnje”, „granicu”, uopšte „kraj”, „cilj”, „svršetak”.

³⁵ Prev. Ž. Kaluđerović. H. Diels, *Predsokratovci fragmenti I*, Naprijed, Zagreb 1983, str. 80, A14. Nem. izd. H. Diels, W. Kranz, *Die Fragmente der Vorsokratiker I*, Weidmann, Zürich . Hildesheim 1985, s. 85, A14.

³⁶ Da *ἄπειρον* znači „prostorno neograničeno” a ne „kvalitativno neodređeno” smatra i Barnet (slično misli i Černis). Dils je u navođenom prevodu prvog fragmenta (DK12B1), uz "das Apeiron" u zagradi dopisao i "das grenzenlos-Unbestimmbare". Hegel piše sledeće: „*Napredak koji je učinjen time što je princip određen kao beskonačno sastoji se u tome što apsolutno suštastvo nije više nešto prosto, već je nešto negativno, opšte, jedna negacija konačnog. Beskonačna celokupnost je nešto više nego kada kažem: princip je jedno ili ono što je prosto*” (“*Der Fortschritt der Bestimmung des Prinzips als des Unendlichen liegt nun darin, daß das absolute Wesen nicht mehr ein Einfaches, sondern ein Negatives, Allgemeinheit, eine Negation des Endlichen [ist]. Unendliche Allheit ist mehr, als wenn ich sage, das Prinzip sei das Eine oder Einfache*”). Prev. N. M. Popović. G. V. F. Hegel, *Istorija filozofije I*, BIGZ, Beograd 1975, str. 155. Original *Istorije filozofije I (Vorlesungen über die Geschichte der Philosophie)* preuzet je sa Internet adrese: <http://www.zeno.org/Philosophie/M/Hegel,+Georg+Wilhelm+Friedrich/Vorlesunge+n+%C3%BCber+die+Geschichte+der+Philosophie/Erster+Teil%3A+Griechische+P>

konstatovati, sugeriše da je reč o nečemu kvantitativno golemom i neodređenom, koje služi kao fizikalni rezervoar svega, a najpre oprečnih kvaliteta.³⁷

U drugom smislu, *ἄπειρον* je mišljen prvenstveno sa unutrašnjim granicama na umu, tj. da označi činjenicu da nikakva crta ne može biti povučena između dela i dela unutar celine. Reč je, znači, o nečemu što je na unutrašnji način neograničeno odnosno o nečemu što je neodređeno u vrsti.³⁸

Analizirajući pasus iz *Fizike* 204b22-29, može se uočiti da iako Aristotel odbacuje hipotezu o postojanju neograničenog tela, on ipak uvažava Anaksimandrovo obrazloženje zašto *ἄπειρον* mora biti kvalitativno neodređen. Razlog koji se navodi je da ako bi „neograničeno” bilo identifikovano sa vazduhom, vodom ili vatrom, ono bi zbog postojanja oprečnosti među njima uništilo sve drugo, odnosno ne bi ni dozvolilo da se uopšte razvije. Zato *apeiron* mora biti različit od njih, ili kako to Aristotel ume da kaže, mora biti nešto „mimo elemenata” (*τὸ παρὰ τὰ στοιχεῖα*).³⁹

Čak i ovakvo određivanje *apeiron*-a ukazuje da je Stagiranin pretpostavljao da Anaksimandrovo „neograničeno” načelo mora imati na neki način iskazivu vezu sa tzv. elementima. Sistematizujući brojne varijacije na ovu temu koje se pojavljuju u Aristotelovim spisima, autor je utvrdio da se *ἄπειρον* može tretirati na najmanje dva načina, kao što i svaki od

hilosophie/Erster+Abschnitt.+Von+Thales+bis+Aristoteles/Erstes+Kapitel.+Von+Thales+bis+Anaxagoras/A.+Philosophie+der+Ionier/2.+Anaximander.

³⁷ To se vidi i iz *Phys.* 203b6-8. Da li je tako *ἄπειρον* bio određen i kod Anaksimandra drugo je pitanje. U njegovo vreme, autorovo je mišljenje, teško da je postojala takva pojmovna čistota izražavanja koja bi pravila jasnu i oštru granicu između raznih nijansi mogućih određenja „neograničenog”.

³⁸ Mada bi se u skladu sa poslednjom rečenicom iz prethodne fusnote na sledeći način mogla pomiriti dva pomenuta značenja *apeiron*-a: Možda on znači nešto što je prostorno beskonačno, a što uključuje i smisao da je ono kvalitativno neodređeno, pošto nije formalno identifikovano ni sa vodom, ni sa vazduhom, ni sa nečim trećim. Moguće je, dakako, i da je Anaksimandar imao u vidu najpre nešto što je neodređeno u vrsti, podrazumevajući da je ono sem toga i neograničene veličine i trajanja.

³⁹ I Simplikije u svom komentaru (*Phys.* 479,33) pripisuje ovaj razlog Anaksimandru. Konsultovati i: G. S. Kirk, "Some Problems in Anaximander", p. 329, u: D. J. Furley, R. E. Allen, *Studies in Presocratic Philosophy I*, Humanities Press, New York 1970.

ovih načina ima znatan broj kombinacija unutar sebe. *Apeiron* je, najpre, „nešto između” (*τὸ μεταξύ* ili *τὸ μέσον*) elemenata i, potom, on je „mešavina” (*μίγμα*) svih elemenata.

U prvoj grupi reč je uvek o nečemu između dva elementa, a kod samog Stagiranina postoje tri kombinacije u vezi toga o kojim se elementima radi. Prvo, *ἄπειρον* kao nešto između vatre i vazduha pominje se na sledećim mestima u njegovom *corpusu*: *GC328b34-35*, *GC332a21*; *Phys.187a14*; *Met.988a30*. Drugo, kao nešto između vode i vazduha na narednim mestima: *Met.988a13-14*; *Met.989a14*; *Phys.203a16*, *Phys.203a18*, *Phys.205a27*; *GC332a21*; *Cael.303b12*. Treća kombinacija je kada se *apeiron* pojavljuje kao nešto između vode i vatre (*Phys.189b3*). Većina antičkih komentatora uglavnom je prihvatila stav da je Aristotel prilikom izricanja ovih teza mislio na Anaksimandra. Mnogi moderni autori su, i zbog ove trostruke izmene elemenata između kojih se „neograničeno” javlja, tvrdili da Stagiranin na navedenim mestima, ili barem na većini od njih, najverovatnije imao na umu Milećanina. Ni jedan drugi antički mislilac se ne pominje kao autor pomenutih stavova, a Anaksimandrovo „neograničeno” se dobro uklapa u datu shemu.⁴⁰

Drugi način na koji se *ἄπειρον* može razmatrati u Aristotelovim delima je kao mešavina svih elemenata.⁴¹ Tragovi ovakvog razmatranja pronalaze se u *Met.1069b19-23* i u *Phys.187a20-23*.⁴²

⁴⁰ Anaksimandrov uticaj može se prepoznati, na osnovu sklopa rečenice i formulacija na primer, i kod samog Aristotela. Pasus iz *Met.983b8-11* (prev. Ž. Kaluđerović): „Jer ono od čega su sva bića, prvo od čega nastaju i poslednje u šta propadaju, čemu bivstvo ostaje menjajući se u svojstvima, to je, kažu oni, element i načelo bića” (*ἔξ οὗ γὰρ ἔστιν ἅπαντα τὰ ὄντα, καὶ ἐξ οὗ γίγνεται πρῶτον καὶ εἰς ὃ φθείρεται τελευταῖον, τῆς μὲν οὐσίας ὑπομενούσης, τοῖς δὲ πάθεσι μεταβαλλούσης, τοῦτο στοιχεῖον καὶ αὐτὴν ἀρχὴν φασιν εἶναι τῶν ὄντων*) (Aristotel, *Metafizika*, PAIDEIA, Beograd 2007, str. 10, 983b8-11), dovoljno pokazuje ovu tendenciju, što je osobito vidljivo ako se uporedi sa **DK12A9** i **DK12B1**.

⁴¹ Videti: E. Hussey, *The Presocratics*, Hackett Publishing Company, Inc., Indianapolis 1995, p. 21.

⁴² Kao i *Simpl. Phys.154,14* (**DK12A9a**). Vindelband (W. Windelband), pak, kaže: „dok Aristotelovi navodi više govore za pretpostavku sasvim izjednačene i stoga uglavnom indiferentne smese svih iskustvenih materija” (*„während die Angaben des Aristoteles mehr für die Annahme einer durchweg ausgeglichenen und deshalb im Ganzen indifferenten Mischung aller empirischen Stoffe sprechen“*). Prev. N. Šašel,

Na primeru pasusa iz *Metafizike* lako se uočava kako Stagiranin, iako Anaksimandrovu i ostale teorije razmatra iz vizure vlastitog sistema odnosno kao anticipaciju sopstvenog učenja o prvoj stvari i uz pomoć svog pojmovnog para mogućnost-udejstvenost, ispravno tumači stavove svojih prethodnika, sažimajući Anaksagorine, Empedoklove, Anaksimandrove i Demokritove misli u jednu rečenicu (*Met.*1069b23): „Sve stvari behu zajedno mogućnošću, ali ne i udejstvenošću”⁴³(*ἦν ὁμοῦ πάντα δυνάμει, ἐνεργείᾳ δ’ οὐ*).

Aristotel je evidentno bio u dilemi kako da odredi prirodu Anaksimandrovog *apeiron*-a. Zato je i verovao da kad već „ono neograničeno” nije neki od pojedinačnih elemenata, onda ono mora biti ili nešto između elemenata ili njihova mešavina. Sam Stagiranin se još u nečemu dvoumio: da li je Anaksimandar bio monista ili ne. Na osnovu onoga što piše u *Met.*988b22-23 („Doista, svi oni koji sve [smatraju] jednim i koji postavljaju neku jednu prirodu kao tvar”⁴⁴ (*ὅσοι μὲν οὖν ἓν τε τὸ πᾶν καὶ μίαν τινὰ φύσιν ὡς ἕλην τιθέασιν*), i znanja da je Anaksimandrov *ἄπειρον*, iako nije bio neka određena tvar, ipak bio tvaran, moglo bi se zaključiti da je Milećanin bez sumnje bio filozof koji je postavio neko jedno kao načelo.⁴⁵

D. Grlić, D. Pejović. V. Vindelband, *Istorija filozofije*, BOOK & MARSO, Beograd 2007, str. 32. Original *Istorije filozofije* (*Geschichte der Philosophie*) preuzet je sa Internet adrese: <https://archive.org/stream/geschichtederphi00wind#page/26/mode/2up>.

⁴³ Prev. Ž. Kaluđerović. Aristotel, *Metafizika*, PAIDEIA, Beograd 2007, str. 419, 1069b23. Blagojević i Ladan su u svojim prevodima ove rečenice izostavili prilog *ὁμοῦ* („zajedno”). To što Stagiranin u *Met.*1069b22 za *ἄπειρον* kaže da je *μῖγμα*, verovatno znači da je on smatrao da su u Anaksimandrovom *apeiron*-u elementi bili prisutni samo mogućnošću, a ne i udejstvenošću. Detaljnije o *δύναμις*-u i *ἐνέργεια*-i (i *ἐντελέχεια*-i) konsultovati: Ž. Kaluđerović, *Stagiranin*, Izdavačka knjižarnica Zorana Stojanovića, Sremski Karlovci • Novi Sad 2018, str. 107-129.

⁴⁴ Prev. Ž. Kaluđerović. Aristotel, *Metafizika*, PAIDEIA, Beograd 2007, str. 25, 988b22-23.

⁴⁵ Zato ga je i Niče (F. Nietzsche) hvalio govoreći da Anaksimandar pitanje o postanku ovog sveta „nije više razmatrao čisto fizički” (“nicht mehr rein physikalisch behandelt”), već da je „pobegao u metafizički zamak” (“flüchtet ... in eine metaphysische Burg”). Prev. B. Zec. F. Niče, *Filozofija u tragičkom razdoblju Grka*, u: *Spisi o grčkoj književnosti i filozofiji*, Izdavačka knjižarnica Zorana Stojanovića, Sremski Karlovci-Novu Sad 1998, str. 210-211. Original *Filozofije u*

Ako se, s druge strane, baci pogled na maločas pomenuti pasus iz *Metafizike* (1069b19-23), te neke rečenice iz *Fizike* (187a12-23), videće se da, na ovim mestima, Aristotel spominje Anaksimandra zajedno sa Empedoklom, Anaksagorom i Demokritom, dakle sa misliocima koji zasigurno više nisu govorili o jednom načelu svega.

U *Phys.*203b6-15 Aristotel je razdvojio poznije mislioce koje verovanje u oživljenu samopokrećuću tvar nije više zadovoljavalo, pa su se kao Empedokle i Anaksagora kretali ka pojmu zasebne pokretačke sile, od onih stvaralaca, poput Milećana, koji su još uvek bili na tzv. hilozoističkom stadijumu.⁴⁶ Stagiraninovo situiranje Anaksimandra to jest njegove koncepcije *apeiron*-a među one filozofe koji ne poznaju neki zasebni *causa efficiens*, potvrđuje i sledeća Hipolitova rečenica (DK12A11):

Pored toga (Anaksimandar, prim. Ž. K.) [je] | πρὸς δὲ τούτῳ κίνησιν ἀίδιον εἶναι, ἐν ἧ | [reka]da je kretanje večno i da se u njemu | συμβαίνει γίνεσθαι τοὺς οὐρανοὺς. | događa nastajanje nebesa.⁴⁷

Nema sumnje da je teza o *arche*-u Anaksimandra kao nečemu što je bilo u večnom kretanju egzistirala i zbog verovanja da je njegovo načelo bilo večno živo. Pošto je za najranije grčke autore pojam života podrazumevao u sebi i samouzrokovano kretanje, to je značilo da njemu nikakav spoljašnji uzrok nije ni bio potreban, niti je takav uzrok mogao biti zahtevan.⁴⁸ Iz perspektive Anaksimandrove filozofije posmatrano, drugačije rečeno, potreba za posebnim pokretačkim uzrokom, kao i zahtev za jasnim

tragičkom razdoblju Grka (Die Philosophie im tragischen Zeitalter der Griechen) preuzet je sa Internet adrese: <http://www.nietzschesource.org/#eKGWB/PHG-4>.

⁴⁶ Videti: Ž. Kaluđerović, „Začetak „grčkog čuda”, u: *ARHE*, god. XVII, br. 34, Novi Sad 2020, str. 233-235.

⁴⁷ Prev. Ž. Kaluđerović. H. Diels, *Predsokratovci fragmenti I*, Naprijed, Zagreb 1983, str. 79, A11. Nem. izd. H. Diels, W. Kranz, *Die Fragmente der Vorsokratiker I*, Weidmann, Zürich. Hildesheim 1985, s. 84, A11. Slično i Herm. Irris. 10 (DK12A12).

⁴⁸ Karakteristika mišljenja Milećana bila je i da kad se već jednom desilo razdvajanje međusobno suprotstavljenih opreka, sam tok kosmogonije je potom bio kontinuiran zbog prirodnog delovanja specifičnih moći ovih opreka, pa je tako toplota isušivala vlagu, a zatim su nastajali redom vetrovi, kiše, munje, živa bića, ljudi i sve ostalo (DK12A11, DK12A27).

razlikovanjem materijalnog i eficientnog uzroka, bili bi nešto što bi predstavljalo više stvar budućnosti, a ponajmanje, ili preciznije gotovo nikako, imperativ tadašnjosti.

Može se konstatovati da bez obzira na to da li se „ono neograničeno” imenuje kao „rezervoar”, „nešto između”, „mešavina”, „jedno”, „besmrtno”, „nepropadljivo”, „božansko”, „beskonačno”, „neodređeno”, „materija uopšte” ili nekako drugačije, izvesno je da je Aristotel postavio standard po kome se *ἄπειρον* interpretira kao „tvar”, što je na više mesta nagovešteno, a eksplicitno potvrđeno u *Phys.*208a2-3.⁴⁹ Iz pasusa iz *Fizike* 207b34-35 evidentno je, na koncu, i da „ono neograničeno” spada u grupu materijalnih uzroka:

Pošto se uzroci dele četvorostruko, jasno je da je ono neograničeno uzrok kao tvar.⁵⁰ ἐπεὶ δὲ τὰ αἴτια διήρηται τετραχῶς, φανερόν ὅτι ὡς ὕλη τὸ ἄπειρόν ἐστὶν αἴτιον.

LITERATURA

Aristotel, *Metafizika*, PAIDEIA, Beograd 2007.

Aristotel, *O nebu. O postajanju i propadanju*, PAIDEIA, Beograd 2009.

Aristotel, *Fizika*, PAIDEIA, Beograd 2006.

Aristotelis Opera, ex. rec. Immanuelis Bekkeri, ed. Acad. Regia Borussica, I-V, Berlin 1831-1870. Novo izdanje pripremio je O. Gigon, Berlin 1970-1987. Svi Aristotelovi navodi sravnjivani su prema ovom izdanju.

Barnes, J., *The Presocratic Philosophers I-II*, Routledge & Kegan Paul, London, Henley and Boston 1979.

⁴⁹ Iako se u *Phys.*208a2-3 ta konstatacija ne odnosi samo na Anaksimandra. Informacija da se i „svi ostali služe neograničenim kao tvarju” (*πάντες καὶ οἱ ἄλλοι ὡς ὕλη χρώμενοι τῷ ἀπέριφ*) (prev. Ž. Kaluđerović. Aristotel, *Fizika*, PAIDEIA, Beograd 2006, str. 114, 208a2-3), može da se tiče onih *fisičara* koji su smatrali da je neograničeno voda, vazduh ili nešto između njih (*Phys.*205a27-28); ili onih koji su govorili o neograničenom nekadašnjem bivanju svih stvari zajedno (*Phys.*203a25); ili o panspermiji obličja (*Phys.*203a21-22); može da referira i na pitagorejce i Platona koji postavljaju neograničeno po sebi, kao da je samo neograničeno bivstvo (*Phys.*203a4-6).

⁵⁰ Prev. Ž. Kaluđerović. Aristotel, *Fizika*, PAIDEIA, Beograd 2006, str. 114, 207b34-35.

-
- Burnet, J., *Early Greek Philosophy*, The World Publishing Company, Cleveland and New York 1962.
- Cherniss, H., *Aristotle's Criticism of Presocratic Philosophy*, OCTAGON BOOKS INC., New York 1964.
- Diels, H., Kranz, W., *Die Fragmente der Vorsokratiker I-III*, Weidmann, Zürich . Hildesheim 1985-1987.
- Diels, H., *Doxographi Graeci*, Opus academiae litterarum regiae Borussiae praemio ornatum. Typis et impensis G. Reimeri, Berolini 1879.
- Diels, H., *Predsokratovci fragmenti I-II*, Naprijed, Zagreb 1983.
- Finkelberg, A., "Plural Worlds in Anaximander", u: *The American Journal of Philology*, Vol. 115, No. 4. (Winter, 1994).
- Guthrie, W. K. C., *A History of Greek Philosophy I*, Cambridge University Press, Cambridge 1962.
- Hajdeger, M., „Anaksimandrov fragment“, u: *Istočnik*, god. VI br. 22, Beograd 1997.
- Hegel, G. V. F., *Istorija filozofije I*, BIGZ, Beograd 1975. Original *Istorije filozofije I* preuzet je sa Internet adrese: <http://www.zeno.org/Philosophie/M/Hegel,+Georg+Wilhelm+Friedrich/Vorlesungen+%C3%BCber+die+Geschichte+der+Philosophie>.
- Heidel, W. A., "On Anaximander", u: *Classical Philology*, Vol. 7, No. 2. (Apr., 1912).
- Herodot, *Istorija I-II*, Matica srpska, NoviSad 1988.
- Hesiod, *Postanak bogova*, u: *Postanak bogova. Homerove himne*, »Veselin Masleša«, Sarajevo 1975. Original *Postanka bogova* preuzet je sa Internet adrese: <http://www.mikrosapoplous.gr/en/texts1en.html>.
- Homer, *Ilijada*, Matica hrvatska, Zagreb 1961.
- Homer, *Ilijada*, Prosveta, Beograd 1968.
- Homer, *Odiseja*, Zavod za udžbenike i nastavna sredstva, Beograd 2002.
- Hussey, E., *The Presocratics*, Hackett Publishing Company, Inc., Indianapolis 1995.
- Jaeger, W., *The Theology of the Early Greek Philosophers*, Oxford University Press, Oxford 1967.
- Jeger, V., *PAIDEIA*, Književna zajednica Novog Sada, Novi Sad 1991.
- Kahn, C. H., *Anaximander and the Origins of Greek Cosmology*, Columbia University Press, New York 1960.
- Kaluđerović, Ž., *Dike i dikaiosyne*, Magnasken, Skopje (Severna Makedonija) 2015.
- Kaluđerović, Ž., „Generička“ i „partikularna“ *δικαιοσύνη*“, u: *ARHE*, god. XV, br. 29, Novi Sad 2018.
- Kaluđerović, Ž., *Stagirinin*, Izdavačka knjižarnica Zorana Stojanovića, Sremski Karlovci • Novi Sad 2018.

-
- Kaluđerović, Ž., „Začetak „grčkog čuda”, u: *ARHE*, god. XVII, br. 34, Novi Sad 2020.
- Kirk, G. S., "Some Problems in Anaximander", u: D. J. Furley, R. E. Allen, *Studies in Presocratic Philosophy I*, Humanities Press, New York 1970.
- Kirk, G. S., Raven, J. E., *The Presocratic Philosophers*, Cambridge University Press, Cambridge 1957.
- Liddell, H. G., Scott, R., Jones, H. S., *A Greek-English Lexicon*, Oxford University Press, Oxford 1996.
- Lloyd, G. E. R., "Hot and Cold, Dry and Wet in Early Greek Thought", u: D. J. Furley, R. E. Allen, *Studies in Presocratic Philosophy I*, Humanities Press, New York 1970.
- Niče, F., *Filozofija u tragičkom razdoblju Grka*, u: *Spisi o grčkoj književnosti i filozofiji*, Izdavačka knjižarnica Zorana Stojanovića, Sremski Karlovci-Novu Sad 1998. Original *Filozofije u tragičkom razdoblju Grka* preuzet je sa Internet adrese: <http://www.nietzschesource.org/#eKGWB/PHG>.
- Nussbaum, M. C., "Equity and Mercy", u: *Philosophy and Public Affairs*, Vol. 22, No. 2. (Spring, 1993).
- O'Brien, D., "Anaximander's Measurements", u: *The Classical Quarterly*, New Series, Vol. 17, No. 2. (Nov., 1967).
- Pavlović, B., *Presokratska misao*, ΠΛΑΤΩ, Beograd 1997.
- Platon, *Gozba*, u: *Ijon · Gozba · Fedar*, Kultura, Beograd 1955.
- Platon, *Teetet*, u: *Kratil. Teetet. Sofist. Državnik*, ΠΛΑΤΩ, Beograd 2000.
- Platon, *Zakoni*, Dereta, Beograd 2004.
- Ross, W. D., *Aristotle's Physics*, Oxford University Press, Oxford 1998.
- Ross, W. D., *Aristotle's Metaphysics I*, Oxford University Press, Oxford 1997.
- Vindelband, V., *Istorija filozofije*, BOOK & MARSO, Beograd 2007. Original *Istorije filozofije* preuzet je sa Internet adrese: <https://archive.org/stream/geschichtederphi00wind#page/n3/mode/2up>.
- Vlastos, G., "Theology and Philosophy in Early Greek Thought", u: *The Philosophical Quarterly*, Vol. 2, No. 7. (Apr., 1952).
- Žunjić, S., „Anaksimandar i začetak evropske filozofije”, u: *Filozofski godišnjak* 3, Beograd 1990.

ŽELJKO KALUĐEROVIĆ

University of Novi Sad, Faculty of Philosophy

THE BOUNDLESS PRINCIPLE

Abstract: In this paper the author discusses the various modalities of access to the only extant Anaximander's fragment (DK12B1), which is also regarded as the first written document in the history of Western philosophy. Aristotle's heritage is the main source for studying the views of this Milesian thinker, similar as it was for Thales. Although, Anaximander's name was mentioned only four times in Stagiritis' works, it is evident that "successor and pupil of Thales" was referred or alluded more often. The paper, first of all, explores possible definitions of the key concept of his philosophy τὸ ἄπειρον, which generally range from *apeiron* being "something in between" (τὸ μεταξύ or τὸ μέσον) elements, to the one that it is "a mixture" (μίγμα) of all the elements. In addition the topic is being discussed of whether the *apeiron* is something that is "spatially boundless", or is it something that is "qualitatively indefinite". The author, at the Aristotle's trail, analyzed, whether "the boundless" is purely a monistic principle, or whether Anaximander since being placed in a group of philosophers together with Empedocles, Anaxagoras and Democritus, is situated as someone who could no longer speak of a single principle of everything. The author concludes that, regardless of doubts and disagreements among commentators over the nature of ἄπειρον, it is certain that the Anaximander's "the boundless" should be interpreted as matter and classified into the so called category of material causes.

Keywords: Anaximander, first extant fragment, τὸ ἄπειρον, principle, oppositions, material cause

Primljeno: 5.2.2021.

Prihvaćeno: 6.4.2021.